

Kinderen in de knel: verhoorbijstand aan minderjarige verdachten in het licht van de Europese richtlijn (EU)2016/800 inzake procedurele waarborgen voor kinderen

Dorris (D.L.F.) de Vocht

Universitair docent straf- en strafprocesrecht, Universiteit Maastricht

Miet Vanderhallen

Hoofddocent rechtspsychologie, Universiteit Antwerpen

Universitair docent criminologie en rechtspsychologie, Universiteit Maastricht

Michele Panzavolta

Hoofddocent KU Leuven

Gastdocent UHasselt

ABSTRACTS

In deze bijdrage ligt de focus op de Salduz-rechtsbijstand aan minderjarige verdachten. Tot op heden is weinig bekend over zowel de regeling als de praktijk van het minderjarige verdachtenverhoor. In vergelijking met minderjarige slachtoffers en getuigen is deze thematiek onderbelicht. Concreet zullen de specifieke bepalingen betreffende rechtsbijstand uit de Europese richtlijn 2016/800 worden afgezet tegen de bevindingen van het door de auteurs verrichte Europese onderzoek "Protecting young suspects in interrogation: a study on safeguards and minimum rules". Bijzondere aandacht gaat onder meer uit naar het aanvangsmoment en het verplichte karakter van de rechtsbijstand, de omvang van de rechtsbijstand en de rolinvulling en professionele vereisten van de advocaat. Het doel is een kritische blik te werpen op de actuele richtlijn en tegelijk aanknopingspunten te formuleren voor een effectieve implementatie ervan.

Verhoor, jeugdige verdachten, rechtsbijstand

The topic of this article is Salduz (legal) assistance to juvenile suspects. Until now, little is known about the legal framework as well as the practice of juvenile suspect interrogation. In contrast to juvenile victims and witnesses, this topic is highly underexposed. In this contribution the provisions of the European Directive 2016/800 on procedural safeguards for children who are suspects or accused persons in criminal proceedings will be compared to the results of the EU wide research conducted by the authors 'Protecting young suspects in interrogation: a study on safeguards and minimum rules'. Special attention will be paid to the moment from which children should be assisted by a lawyer, the mandatory character and scope of legal assistance, the views on the role of the lawyer and the applicable professional requirements. Goal is

to have a critical look at the recent Directive and to formulate connecting factors for its effective implementation.

Interrogation, juvenile aspects, legal assistance

INLEIDING

Volgens cijfers van de Europese Commissie worden in de Europese Unie jaarlijks meer dan 1 miljoen kinderen onderworpen aan strafrechtelijke procedures¹. Ook in Nederland en België worden elk jaar vele jeugdige verdachten door de politie aangehouden en verhoord. Ofschoon beide landen in theorie volstrekt verschillende jeugd(straf)rechtssystemen kennen – waarbij België kan worden getypeerd als een meer op *welfare* gericht systeem met nadruk op bescherming en heropvoeding en Nederland als een meer *justice*-georiënteerd stelsel – geldt in beide landen dat het verhoor door de politie een wezenlijk onderdeel van de procedure is dat grote invloed kan hebben op de jeugdige² en het verdere verloop van de zaak. Het belang van de verhoorfase en – onlosmakelijk daarmee verbonden – het belang van een adequate bescherming van de procedurele rechten van de jeugdige verdachte tijdens verhoor, wordt in de Europese context de laatste jaren steeds sterker benadrukt. Een belangrijke stap in deze ontwikkeling werd gevormd door de bekende *Salduz*- en *Panovits*-uitspraken van het EHRM³.

Het zijn echter lang niet meer alleen de Verenigde Naties en de Raad van Europa die aandacht hebben voor het verbeteren van het kindvriendelijke karakter van het strafproces⁴: ook vanuit de Europese Unie zijn in dit verband inmiddels belangrijke stappen gezet. Meest noemenswaardig is zonder twijfel de recente richtlijn (EU) 2016/800 van het Europees Parlement en de Raad van 11 mei 2016 betreffende procedurele waarborgen voor kinderen die verdachte of beklaagde zijn in een strafprocedure (verder: de richtlijn). Het doel van deze richtlijn – die tot stand is gekomen in de context van de *EU Agenda on the Rights of the Child* en onderdeel uitmaakt van het pakket maatregelen ter versterking van de procedurele rechten van verdachten en beklaagden in strafprocedures⁵ – is het introduceren van gemeenschappelijke minimumnormen voor jeugdigen die als verdachte of beklaagde bij een strafrechtelijke procedure betrokken raken. Deze procedurele waarborgen dienen te garanderen dat jeugdigen (volgens de definitie van de richtlijn: kinderen onder de 18 jaar) in staat zijn om strafrechtelijke procedures te begrijpen en te volgen en hun recht op een eerlijk proces kunnen uitoefenen⁶. In het formuleren van deze procedurele waarborgen zoekt de richtlijn onmiskenbaar aansluiting bij reeds bestaande internationale

¹ COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT, 2013, p. 4: http://ec.europa.eu/justice/criminal/files/swd_2013_480_en.pdf.

² In deze bijdrage zullen de begrippen ‘kinderen’, ‘jeugdigen’ en ‘minderjarigen’ worden gebruikt als synoniemen ter aanduiding van personen die de leeftijd van 18 jaar nog niet hebben bereikt.

³ EHRM 27 november 2008, nr. 36391/02, *Salduz* en EHRM 11 december 2008, 4268/04, *Panovits*.

⁴ Zie PANZAVOLTA *et al.*, (2015), 12 (Verenigde Naties) en 22 (Raad van Europa).

⁵ Routekaart 30 november 2009. Andere maatregelen die in het kader van deze routekaart reeds zijn genomen: richtlijnen 2010/64/EU (recht op vertolking en vertaling), 2012/13/EU (recht op informatie in strafprocedures), 2013/48/EU (recht op toegang tot een advocaat) en (EU) 2016/343 (versterking bepaalde aspecten van het vermoeden van onschuld) van het Europees Parlement en de Raad.

⁶ Bovendien hebben de procedurele waarborgen tot doel recidive bij kinderen te voorkomen en om hun sociale integratie te bevorderen: zie recitaal 1 van de richtlijn.

en Europese minimumnormen, zoals te vinden in de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en de *Guidelines of the Council of Europe on child-friendly justice*⁷.

De richtlijn beoogt een algemeen statuut van procedurele waarborgen voor kinderen in te voeren om ze in strafzaken beter en sterker te beschermen. Thema's die in de richtlijn aan bod komen, zijn onder meer: het recht op informatie, bijstand van een advocaat, het recht op een individuele beoordeling, het recht op medisch onderzoek, een specifieke behandeling bij vrijheidsbeneming, recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer en opleiding van bij het jeugd(straf)proces betrokken actoren. In deze bijdrage zal worden ingezoomd op één van de belangrijkste waarborgen voor wat het bieden van adequate rechtsbescherming aan jeugdige verdachten betreft: het recht op rechtsbijstand. Hoewel kwaliteitsvolle rechtsbijstand vanzelfsprekend ook van belang is voor volwassen verdachten, geldt dit in het bijzonder voor jeugdige verdachten die doorgaans minder goed in staat zullen hun eigen verdediging te voeren. Het is niet eenvoudig deze bijzondere kwetsbaarheid van jeugdige verdachten te definiëren of te duiden, maar vast staat dat kinderen anders zijn dan volwassenen onder meer omdat hun cognitieve ontwikkeling nog in volle gang is (Viljoen en Roesch, 2005), ze minder lang hun aandacht ergens bij kunnen houden (Pearse *et al.*, 1998) en omdat ze meer openstaan voor kortetermijnredeneringen (Feld, 2013)⁸. Deze en andere factoren dienen in ogenschouw te worden genomen in het contact met jeugdige verdachten.

In de aanloop naar de totstandkoming van eerdergenoemde richtlijn is door de auteurs van deze bijdrage een grootschalig rechtsvergelijkend onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop en de mate waarin aan jeugdige verdachten in een aantal EU-lidstaten rechtsbescherming wordt geboden tijdens verhoren in het vooronderzoek. Dit onderzoek – dat is uitgevoerd in samenwerking met een aantal Europese partners⁹ – bestond uit drie delen: 1. een onderzoek naar de bestaande juridische kaders in de vijf bij het onderzoek betrokken lidstaten (België, Engeland en Wales, Italië, Nederland en Polen), 2. een empirisch onderzoek naar de praktijk van het verhoor van jeugdige verdachten en 3. een integratie van de juridische en empirische resultaten als basis voor de formulering van minimumregels (*Guidelines*) voor adequate rechtsbescherming van jeugdige verdachten tijdens verhoor¹⁰. Het tweede deel van het onderzoek – de empirische studie – bestond uit een focusgroep interviews en observaties. De focusgroep interviews zijn gehouden met bij het verhoor van jeugdigen betrokken professionals (met name politie en advocaten) alsook met jeugdigen zelf. Bij de observaties zijn opnames van verhoren van jeugdige verdachten bekeken en beluisterd en de bijhorende processen-verbaal geanalyseerd. Met de formulering van minimumregels (het derde en laatste deel van het onderzoek) is getracht een bijdrage te leveren aan de Europese harmonisatie van procedurele waarborgen voor

⁷ *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe in child-friendly justice*, 17 november 2010.

⁸ Voor een uitgebreid overzicht van relevante literatuur op het terrein van de ontwikkelingspsychologie wordt er verwezen naar FELD, 2012.

⁹ Universiteit van Antwerpen, Jagiellonische Universiteit (Krakau), Universiteit van Warwick, Universiteit van Mace-rata, PLOT Limburg (opleidingsinstituut van onder meer de politie) en *Defence for Children*.

¹⁰ Resultaten van het juridische deel van de studie zijn gepubliceerd in: PANZAVOLTA *et al.*, (2015). De empirische bevindingen en de minimumregels zijn te vinden in: VANDERHALLEN *et al.*, (2016). Gegevens uit de studies waarnaar wordt verwezen in deze bijdrage zijn ontleend aan beide publicaties.

jeugdige verdachten en beklaagden – en meer specifiek dus ook aan de totstandkoming van eerdergenoemde richtlijn 2016/800 die ten tijde van het onderzoeksproject nog in de ontwerpfase was. De richtlijn komt – hoewel zeker ook kritiek op bepaalde aspecten van de regeling kan worden uitgeoefend – tegemoet aan een aantal belangrijke aandachtspunten van genoemd onderzoek. Nu is het aan de nationale wetgevers om ervoor te zorgen dat de richtlijn uiterlijk 11 juni 2019 in nationale wetgeving is omgezet.

Het doel van deze bijdrage is om vanuit de onderzoeksbevindingen van genoemd onderzoek te reflecteren op de regeling van het recht op rechtsbijstand zoals vormgegeven in de richtlijn¹¹. Op basis van deze reflectie zullen aanknopingspunten worden geformuleerd voor een effectieve implementatie van de richtlijn. Laatstgenoemd instrument laat immers veel ruimte voor interpretatie. Daar kan enerzijds kritiek op worden uitgeoefend – volgens sommigen is de uiteindelijke versie van de richtlijn te veel een afgezwakt compromis ten opzichte van eerdere versies¹² – maar anderzijds is de beoordelingsruimte onvermijdelijk gelet op de fundamentele verschillen tussen de jeugd(straf)rechtssystemen die de Europese Unie rijk is. Bovendien is een regeling die ruimte laat voor interpretatie niet per definitie slecht: een heel strikte regeling lijkt op het eerste gezicht wellicht meer garanties te bieden voor een bepaald niveau van rechtsbescherming maar kan zeker ook negatieve effecten hebben. Het is aan de lidstaten om hierin een goede balans te vinden. Het is daarbij van belang dat de verschillende aspecten van een regeling niet afzonderlijk maar geïntegreerd (als collectief) worden bekeken: er moeten verbanden worden gelegd en het risico van *unintended side effects* moet niet uit het oog worden verloren. In deze bijdrage zal aan de hand van voorbeelden uit het onderzoek worden geïllustreerd hoe complex het garanderen van kwaliteitsvolle rechtsbijstand aan jeugdige verdachten is. De focus zal hierbij liggen op Nederland en België – landen die ondanks fundamenteel verschillende jeugd(straf)rechtssystemen de afgelopen jaren een gelijklopende evolutie op het gebied van het recht op rechtsbijstand hebben doorgemaakt. Hierbij dient te worden aangetekend dat de onderzoeksbevindingen waarnaar wordt verwezen, resulteren uit de periode 2013-2015. Meer recente ontwikkelingen op het gebied van regelgeving en praktijk zijn slechts voor zover relevant meegenomen.

Een aantal verschillende aspecten van het recht op rechtsbijstand zal de revue passeren. Na een korte algemene uiteenzetting van de inhoud en reikwijdte van de regeling van het recht op rechtsbijstand voor jeugdige verdachten op grond van de richtlijn zal achtereenvolgens meer specifiek aandacht worden besteed aan de volgende thema's: het aanvangsmoment van de rechtsbijstand, het verplichte karakter van de rechtsbijstand en de daarbij geldende uitzonderingen, de omvang van de rechtsbijstand en de rolinvulling en opleiding van advocaten die bijstand verlenen aan jeugdige verdachten.

¹¹ Zie voor een eerdere kritische bespreking van de conceptrichtlijn: DE VOCHT *et al.*, 2015

¹² De op de richtlijn geuite kritiek betreft onder meer het feit dat het toepassingsbereik te beperkt is en het taalgebruik te onduidelijk waardoor de regeling te veel voor verschillende uitleg vatbaar is. Zie voor een kritische bespreking van de richtlijn onder meer: AMNESTY INTERNATIONAL EUROPEAN INSTITUTIONS OFFICE AND SAVE THE CHILDREN, *Joint paper on the proposal for a Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings* (2014) en FAIR TRIALS INTERNATIONAL – CHILDREN'S RIGHTS ALLIANCE FOR ENGLAND, *Joint position paper on the proposed directive on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings* (2014).

1. RECHTSBIJSTAND AAN JEUGDIGE VERDACHTEN VOLGENS DE RICHTLIJN

Artikel 6 van de richtlijn – een van de meest uitvoerige bepalingen van de richtlijn – regelt de bijstand van een advocaat voor jeugdige verdachten en beklaagden. Artikel 6 van de richtlijn begint door direct aansluiting te zoeken bij de richtlijn inzake toegang tot een advocaat (2013/48/EU). In artikel 6, lid 1 wordt immers geregeld dat kinderen die verdachte of beklaagde zijn in een strafprocedure, recht hebben op toegang tot een advocaat in overeenstemming met richtlijn 2013/48/EU. De verwijzing naar de eerdere richtlijn van 2013 heeft alleen het doel om te garanderen dat de waarborgen van minderjarigen nooit lager dan die van meerderjarigen kunnen zijn. Wel is de bescherming van de 2016-richtlijn veel verregaander dan die van de 2013-richtlijn.

De preambule bij de richtlijn van 2016 benadrukt dat kinderen bijstand van een advocaat nodig hebben omdat zij *“kwetsbaar zijn en niet altijd in staat zijn strafprocedures volledig te begrijpen en te volgen”*.¹³ Gelet op de bijzondere kwetsbaarheid van kinderen is het recht als een *“verplichting tenzij”* geformuleerd: het uitgangspunt is dat jeugdigen door een advocaat moeten worden bijgestaan, maar op dit uitgangspunt is een aantal niet te onderschatten uitzonderingen geformuleerd¹⁴. Vandaar ook dat de titel van artikel 6 niet luidt: het *“recht op rechtsbijstand”* maar *“bijstand door een advocaat”*¹⁵.

Het tweede lid van artikel 6 benadrukt dat lidstaten dienen te garanderen dat jeugdigen bijstand hebben van een advocaat en dat zij hun rechten effectief moeten kunnen uitoefenen. Aangezien het om een plicht van de Staat gaat, is er logischerwijze geen mogelijkheid voor kinderen om afstand van het recht te doen. De richtlijn omvat wel een artikel dat het kopje *“recht op rechtsbijstand”* draagt. Het is artikel 18, dat het recht op kosteloze rechtsbijstand betreft. De – weinig concrete – inhoud van deze laatste bepaling luidt dat kosteloze rechtsbijstand voor jeugdigen beschikbaar dient te zijn *“wanneer dat noodzakelijk is om het recht op rechtsbijstand effectief uit te kunnen oefenen”*. Ten slotte is voor wat de bijstand van een advocaat betreft ook artikel 20, lid 3 van belang, waarin de noodzaak van een specifieke opleiding voor advocaten die jeugdigen in strafprocedures bijstaan, is geregeld¹⁶.

2. AANVANGSMOMENT RECHTSBIJSTAND

In artikel 6, lid 3 van de richtlijn is vastgelegd dat jeugdigen *“zonder onnodige vertraging”* bijstand van een advocaat dienen te krijgen *“vanaf het moment dat zij in kennis worden gesteld dat zij verdachte of beklaagde zijn”*. Maar de garantie gaat verder: bijstand dient in ieder geval te worden gegarandeerd vanaf bepaalde in de richtlijn vastgestelde momenten, waaronder het eerste verhoor door de politie of een andere rechtshandhavende autoriteit.

Waar het eerste in de richtlijn genoemde moment – het moment dat de jeugdige in kennis wordt gesteld van het feit dat hij verdachte of beklaagde is – flexibel en per

¹³ Recital 25.

¹⁴ Zie over deze uitzonderingen verder paragraaf 3.

¹⁵ Meer over het verplichte karakter van rechtsbijstand in paragraaf 4.

¹⁶ Zie verder hierover paragraaf 5.

systeem verschillend kan zijn, laat het tweede duidelijk minder interpretatieruimte¹⁷. Dat is positief te noemen, omdat het realiseren van rechtsbijstand in een zo vroeg mogelijke fase van de procedure – in ieder geval voorafgaand en tijdens het eerste politieverhoor – in veel lidstaten geen vanzelfsprekendheid is. De studie heeft in dit verband laten zien dat, hoewel rechtsbijstand voor jeugdige verdachten in de fase van het politieverhoor in alle landen wettelijk geregeld is, de praktijk omtrent rechtsbijstand niet altijd overeenkomstig is. Niet alleen omdat sommige nationale regelingen de jeugdige ruime mogelijkheden toekennen om afstand te doen van het recht op bijstand van een advocaat (zoals bv. in Engeland of Nederland), maar ook omdat – in landen (zoals België) waar verhoorbijstand verplicht is – deze bijstand om verschillende redenen in de praktijk simpelweg niet wordt gerealiseerd.

Of het begrip ‘verhoor’ (‘questioned’ in de Engelse versie van de richtlijn) hier in zijn technische betekenis wordt gebruikt, dat wil zeggen als een confrontatie tussen een publieke autoriteiten en een kind dat al een verdachte of een beklaagde is, is niet helemaal duidelijk. Het antwoord lijkt positief te zijn, wat het verhoor van minderjarigen als getuigen uitsluit. Wel moet men rekening houden met artikel 2, lid 4 van de richtlijn, dat stelt dat de minimumnormen van de richtlijn ook van toepassing zijn op kinderen die in de loop van een verhoor door de politie of een andere rechtshandhavende instantie verdachte of beklaagde worden. Vanaf het moment dat het kind tijdens het verhoor belastende verklaringen aflegt, is de overheid dus genoodzaakt om de confrontatie te stoppen en voor de verplichte rechtsbijstand te zorgen.

Met artikel 6, lid 3 komt de richtlijn tegemoet aan de nood rechtsbijstand in een zo vroeg mogelijk stadium te kunnen garanderen. De voorwaarde dat rechtsbijstand in ieder geval tijdens het eerste verhoor moet worden geëffectueerd, lijkt op het eerste gezicht een goede waarborg, mits evenwel de rechtsbijstand in dit geval ook de consultatie voorafgaand aan dat eerste verhoor omvat¹⁸. Niettemin blijft het initiële contact tussen politie en jeugdige – met name in geval van arrestatie – een onvermijdelijk zwak punt. De empirische studie toont dat tijdens het eerste contact met de politie jeugdigen de neiging vertonen om al dan niet spontaan relevante informatie te verschaffen nog voor er van enige officieel verhoor sprake is. Het verdient dan ook aanbeveling dat politiemensen jeugdigen zoveel mogelijk afremmen in het afleggen van dergelijke ‘verklaringen’ en getraind worden de jeugdige aan te sporen niet inhoudelijk over diens mogelijke betrokkenheid bij het vermeende strafbare feit te verklaren zonder eerst overleg met een advocaat te hebben gehad. In dergelijke trainingen kan worden verwezen naar de toenemende waarde van een verklaring wanneer deze is afgelegd met respect voor de rechten van verdachte en zonder enige druk vanuit de politie.

In aanvulling hierop dient een nuance te worden gemaakt dat zo snel mogelijk (“zonder onnodige vertraging”) misschien niet steeds het ideale moment impliceert. Wanneer een jeugdige ‘s nachts wordt gearresteerd, zijn er grofweg twee scenario’s mogelijk. In het eerste scenario wordt de minderjarige ‘s nachts verhoord en dient per definitie de rechtsbijstand geëffectueerd te kunnen worden. Uit de empirische studie blijkt dat in landen met verplichte rechtsbijstand de niet-beschik-

¹⁷ Zie in dit verband ook recitaal 27.

¹⁸ Zie over de omvang van de rechtsbijstand hierna paragraaf 4.

baarheid van de advocaat een reden is om verhoren zonder rechtsbijstand te laten doorgaan. In dergelijke gevallen zou het tweede scenario, waarbij het verhoor tijdens de nachtelijke uren uitgesteld wordt, een oplossing kunnen bieden. Dan moet wel rekening worden gehouden met het mogelijke neveneffect dat de minderjarige langer in detentie blijft dan bij tijdige beschikbaarheid van de advocaat het geval zou zijn.

3. VERPLICHTE KARAKTER BIJSTAND EN UITZONDERINGEN

Een van de hete hangijzers bij de totstandkoming van de richtlijn betrof de vraag of de rechtsbijstand voor jeugdigen verplicht dient te zijn. De studie heeft laten zien dat lidstaten deze kwestie momenteel verschillend invullen: in sommige landen dient de jeugdige verdachte altijd te worden bijgestaan door een advocaat, in andere landen kan de jeugdige onder bepaalde omstandigheden afstand doen van het recht op rechtsbijstand.

Verskillende algemene karakteristieken van het jeugd(straf)proces kunnen verklaren waarom over het nut *casu quo* de noodzaak van bijstand van een advocaat verschillend wordt gedacht. In dit verband speelt met name het informele karakter van procedures waarbij jeugdigen betrokken zijn een rol: de advocaat wordt soms als overbodig gezien – omdat alle andere bij het strafproces betrokken actoren (vertrouwenpersoon/*appropriate adult*, politie, officier van justitie, rechter, *et cetera*) reeds worden geacht in het belang van de jeugdige verdachte op te treden. Bovendien bestaat soms de vrees dat de inbreng van een advocaat tot onnodige en onwenselijke verscherping van tegenstellingen in de procedure (polarisatie) zal leiden. Daar komt bij dat verplichte bijstand van een advocaat ook nadelige gevolgen kan hebben voor de voortgang van het proces in de zin dat het vertragend kan werken, wat meer nog dan bij volwassenen in procedures waarin jeugdigen betrokken zijn zoveel mogelijk dient te worden vermeden. Ondanks genoemde nadelen heeft de Europese wetgever uiteindelijk toch gekozen voor de constructie van gematigd verplichte bijstand: rechtsbijstand is op grond van de richtlijn in beginsel verplicht maar deze verplichting kent ruime derogatiemogelijkheden – zowel tijdelijke als permanente – waar evenwel de nodige voorwaarden aan verbonden zijn¹⁹. Wat de permanente uitzondering betreft, bepaalt de richtlijn dat de lidstaten mogen afzien van het verlenen van rechtsbijstand aan jeugdigen, wanneer bijstand door een advocaat “*niet evenredig is in de omstandigheden van de zaak, met inachtneming van de ernst van het ten laste gelegde strafbare feit, de complexiteit van de zaak en de maatregelen die naar aanleiding van een dergelijk strafbaar feit zouden kunnen worden opgelegd*”.²⁰ In de preambule wordt uiteengezet welk soort procedures de Europese wetgever hierbij in gedachten heeft: het gaat met name om procedures waarin andere autoriteiten dan een in strafzaken bevoegde rechtbank sancties opleggen voor relatief lichte strafbare feiten, zoals

¹⁹ Zie art. 6, lid 6 (permanente uitzondering) en lid 8 (tijdelijke uitzondering) van de richtlijn. Zie ook recitals 15, 16, 30, 31 en 32.

²⁰ Art. 6, lid 6 richtlijn. Deze uitzonderingsmogelijkheid is echter niet absoluut: in art. 6, lid 6 is geregeld dat de lidstaten er voor dienen te zorgen dat kinderen in ieder geval door een advocaat worden bijgestaan: a) wanneer zij voor een bevoegde rechtbank of rechter verschijnen met het oog op een besluit over detentie in elk stadium van de procedure dat onder het toepassingsgebied van deze richtlijn valt en b) tijdens detentie.

lichte verkeersovertredingen, lichte overtredingen van algemene gemeentelijke verordeningen en lichte schendingen van openbare orde²¹.

Hoewel begrijpelijk vanuit efficiëntieoverwegingen bestaat het risico dat deze uitzonderingsmogelijkheid aanzienlijk afbreuk zal doen aan de effectieve meerwaarde van de richtlijn. Immers, vanwege de ruime formuleringen staat het de lidstaat vrij een eigen invulling te geven aan de derogatiebepaling, waardoor aanzienlijke verschillen tussen de lidstaten op dit punt kunnen (en waarschijnlijk ook zullen) blijven bestaan. Daar komt bij dat de categorie ‘lichte’ strafbare feiten waar de uitzonderingsmogelijkheid op ziet, nu juist een categorie strafbare feiten is die veel van toepassing is op jeugdige verdachten, waardoor naar verwachting een aanzienlijk deel van de jeugdige verdachten en beklaagden buiten de reikwijdte van de waarborg van verplichte rechtsbijstand kan en zal worden geplaatst²². Ook de in artikel 6 van de richtlijn voorziene mogelijkheid om tijdelijk af te zien van rechtsbijstand laat veel ruimte voor interpretatie door de lidstaten: zij kunnen in *“uitzonderlijke omstandigheden”* en *“uitsluitend in de fase voorafgaand aan de rechtszaak”* tijdelijk afwijken van het recht op rechtsbijstand, voor zover dit gerechtvaardigd is in het licht van *“de bijzondere omstandigheden van het geval”* op grond van een of meer van de in de richtlijn expliciet genoemde dwingende redenen²³. Ingevolge recital 32 dienen lidstaten in hun nationale recht duidelijk de gronden en criteria voor een dergelijke tijdelijke afwijking vast te stellen en ook dienen zij deze afwijking restrictief toe te passen: tijdelijke afwijkingen dienen evenredig te zijn, een strikte geldigheidsduur te hebben, niet uitsluitend gebaseerd te zijn op het soort ten laste gelegde strafbare feit of de ernst ervan en zij mogen het globale eerlijke verloop van de procedure niet schaden²⁴. Hoewel de richtlijn door het stellen van deze voorwaarden een restrictieve toepassing van de uitzonderingsmogelijkheden tracht te stimuleren, is de grote vraag uiteraard hoe dit in de praktijk zal uitpakken. De uitzonderingsmogelijkheden zijn immers ruim geformuleerd en kunnen derhalve – tot op bepaalde hoogte – vrijelijk worden ingevuld door de lidstaten. Een punt dat in dit verband bovendien opvalt, is de vermelding in recital 31 waarin de tijdelijke derogatie in de voorbereidende fase van het onderzoek onderworpen wordt aan de voorwaarde dat de jeugdigen *“van hun zwijgrecht op de hoogte zijn gebracht en dit recht kunnen uitoefenen en dat dergelijk verhoor de rechten van de verdediging, inclusief het recht van de betrokkene om zichzelf niet te beschuldigen, niet schaadt”*.

Uit het empirische deel van de studie (zowel de observaties van verhoren als de focusgroep interviews met jeugdigen en advocaten) blijkt dat het informeren van de jeugdige over zijn rechten door de politie een heikel punt is. De rechten worden niet altijd medegedeeld en wanneer het wel gebeurt, laat de kwaliteit van informatiever-

²¹ Zie recitals 15 en 16.

²² Zie kritisch over (dit punt van) de (ontwerp-)richtlijn onder meer: AMNESTY INTERNATIONAL EUROPEAN INSTITUTIONS OFFICE AND SAVE THE CHILDREN, *Joint paper on the proposal for a Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings* (2014) en FAIR TRIALS INTERNATIONAL – CHILDREN’S RIGHTS ALLIANCE FOR ENGLAND, *Joint position paper on the proposed directive on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings* (2014).

²³ a. Indien sprake is van een dringende noodzaak om ernstige negatieve gevolgen voor het leven, de vrijheid of de fysieke integriteit van een persoon te voorkomen of b. Indien onmiddellijk optreden door de onderzoeksinstanties noodzakelijk is om te voorkomen dat substantiële schade wordt toegebracht aan de strafprocedure in verband met een ernstig strafbaar feit.

²⁴ Recital 32.

schaffing vaak te wensen over. Ook de politie haalt aan dat zij moeite heeft met het duidelijk overbrengen van rechten aan de jeugdige verdachte. In een minderheid van de onderzochte gevallen bleek zelfs sprake van onjuiste praktijken. Zo werd bijvoorbeeld aan de cautie toegevoegd dat de verdachte werd verondersteld “de waarheid te spreken”, wat logischerwijze de essentie van het zwijgrecht ondermijnt. Er zijn dus nogal wat risico’s verbonden aan het informeren van de jeugdige over zijn rechten. Wanneer dit gebeurt zonder rechtsbijstand dienen op zijn minst een of meer van de volgende waarborgen in acht te worden genomen. Ten eerste is van belang dat de politie voldoende getraind is om dit soort informatie op een verstaanbare wijze te communiceren. Hierbij dient zij bovendien het begrip van de jeugdige betreffende zijn rechten te controleren. In de studie werden hiervan enkele *good practices* aangetroffen. De politie neemt in deze gevallen geen genoegen met het louter vragen of de jeugdige de rechten begrepen heeft, maar gaat een stap verder door de jeugdige te vragen de rechten in eigen woorden te herhalen of door het afnemen van een soort test:

Politie: “Laten we een soort van quiz doen: ‘Ben jij verplicht om antwoord te geven op vragen die ik stel?’”

Verdachte: “Nee”

Politie: “Juist, dat klopt. Je hoeft niet te antwoorden op mijn vragen.” (NL)

Dit voorbeeld toont dat de voorwaarde voor derogatie (betreffende het zwijgrecht) weliswaar de juiste intentie laat zien, maar dat de mate waarin het gewenste effect wordt bereikt, sterk zal afhangen van de wijze waarop er in de praktijk invulling aan wordt gegeven.

Wanneer gepleit wordt voor verplichte rechtsbijstand in de verhoorfase en het beperken van uitzonderingen tot een minimum, heeft dat een aantal belangrijke praktische consequenties. Zo moet duidelijkheid bestaan over wie instaat voor de betaling van de rechtsbijstand en dient te worden voldaan aan de noodzakelijk praktische randvoorwaarden, waaronder de beschikbaarheid van advocaten teneinde een procesvertragende werking te voorkomen. De empirische studie laat immers zien dat in landen waar de rechtsbijstand voor minderjarigen een verplicht karakter kent, het verhoor soms werd afgenomen zonder de verplichte aanwezigheid van een advocaat. De belangrijkste reden die naar voor komt, vloeit voort uit een beperkte beschikbaarheid van advocaten. Wanneer een advocaat niet (tijdig) aanwezig kan zijn, gaat het verhoor door zonder advocaat. Dit laatste was in het bijzonder het geval in België. De studie toont dat de verhoorders vaak gebruikmaakten van de bepaling die een verhoor zonder bijstand van de advocaat toeliet (en nog toelaat) na een vertrouwelijk telefonisch gesprek met de permanentiedienst indien de advocaat niet tijdig aankomt²⁵. Na afronding van genoemd onderzoeksproject is het Belgische landschap inzake verhoor nogmaals veranderd door de goedkeuring van de *Salduz bis*-Wet²⁶. Deze nieuwe wet versterkt de waarborgen van de verdachte tijdens een strafrechtelijk verhoor. De wetgever breidde in het bijzonder de bijstand van de advocaat uit door te voorzien dat ook vrije (dat wil zeggen, niet aangehouden) ver-

²⁵ Art. 2bis, § 1, lid 4 wet 20 juli 1990 betreffende de voorlopige hechtenis, nu art. 2bis, § 2, lid 3 van dezelfde wet.

²⁶ Wet 21 november 2016 betreffende bepaalde rechten van personen die worden verhoord, BS 24 november 2016.

dachten die een vrijheidsstraf riskeren, recht op de aanwezigheid van een advocaat tijdens het verhoor hebben²⁷. Dit geldt natuurlijk ook voor minderjarigen. De positie van jeugdige verdachten is verder versterkt door de nieuwe wet. Enerzijds bevestigt de wet het verplichte karakter van de bijstand, door de mogelijkheid van afstand van een minderjarige uit te sluiten. Anderzijds neemt de wet weg het eerdere ‘vermoeden’ weg waarbij in geval van verhoor op uitnodiging de minderjarige werd geacht een voorafgaande vertrouwelijke overleg met een advocaat te hebben gehad. Zo’n vermoeden bestaat nu alleen nog voor meerderjarigen. De wetgever vereist daarentegen niet meer dat de uitgenodigde jeugdige (die verdacht wordt van misdrijven waarvoor een vrijheidsstraf kan worden opgelegd) zelfstandig op zoek naar een advocaat gaat. Indien de minderjarige schriftelijk (ten minste drie dagen voor het verhoor) werd uitgenodigd en hij zich zonder advocaat voor het verhoor meldt, eist de wet dat de verhoorders voor een advocaat zorgen en dat ze de kans van een vertrouwelijk overleg tussen de minderjarige en de advocaat aanbieden²⁸. De wet voorziet hier niet in een beperking van het recht op basis van de niet beschikbaarheid van een advocaat, terwijl er een limiet voor aangehoudene verdachten bestaat.

In België werd na de implementatie van de nieuwe wet recent een discussie gevoerd over de precieze draagwijdte van het recht. De discussie laaide op naar aanleiding van een nota van het expertisenetwerk “Jeugdbescherming” van het Openbaar Ministerie²⁹. De nota waarvan het bestaan door de minister van Justitie zelf werd bevestigd³⁰, zou aanleiding moeten geven voor een nieuwe richtlijn van het College van procureurs-generaal³¹. De nota wil aparte richtlijnen vastleggen, die de reeds bestaande omzendbrief “Richtlijn inzake het recht op toegang tot een advocaat”³² zouden complementeren³³. Hierin worden enkele beperkingen voorzien omtrent het recht op bijstand voor minderjarigen.

Zo kunnen minderjarigen in bepaalde gevallen afstand doen van hun recht op bijstand tijdens het verhoor. De nota vertrekt vanuit het standpunt dat, hoewel een minderjarige verdachte (voor misdrijven die een vrijheidsstraf impliceren) geen afstand van het recht kan doen, dit alleen voor het recht op vertrouwelijk overleg met de advocaat geldt. Wat het verhoor van vrije verdachten voor misdrijven die een vrijheidsstraf omvatten betreft, stelt de nota uitdrukkelijk dat in de wet “niet vermeldt staat dat het Salduz III-verhoor nooit kan geschieden zonder de bijstand van

²⁷ Er wordt nu een onderscheid gemaakt tussen vier verschillende categorieën verhooren: 1. verhoor van niet verdachte personen (categorie Salduz I-verhoor); 2. verhoor van verdachten van een misdrijf waarvoor geen vrijheidsstraf kan worden opgelegd (categorie Salduz II-verhoor); 3. verhoor van verdachten van een misdrijf waarvoor een vrijheidsstraf kan worden opgelegd (categorie Salduz III-verhoor) en 4. verhoor van verdachten die van hun vrijheid zijn benomen (categorie Salduz IV-verhoor).

²⁸ Art. 47bis, § 3, lid 2 Sv.

²⁹ Nota Expertisenetwerk “Jeugdbescherming”, 23 Juni 2007, getiteld “Recht op toegang tot een advocaat voor minderjarigen – toepassing van de wet 21 november 2016 – voorstellen met het oog op de herziening van de COL 12/2011”.

³⁰ Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, verslag, dinsdag 26-09-27, namiddag, CRABV 54 COM 733, 01.02.

³¹ Krachtens het Standpunt van de Orde van Vlaamse Balie (*infra*) werd de nota al op 29 juni 2017 door het College van procureurs-generaal goedgekeurd.

³² Zie de Omzendbrief “Richtlijn inzake het recht op toegang tot een advocaat”, COL. 8/2011 (versie 24 november 2016).

³³ De omzendbrief COL. 8/2011 (in de meest recente aangepaste versie) bevestigt dat krachtens de wet “een minderjarige nooit afstand kan doen van het recht op toegang tot een advocaat” (p. 98). Toch sluit het de mogelijkheid voor beperkingen van het recht niet helemaal uit door te herinneren aan art. 6, lid 6 van de Europese richtlijn. In het bijzonder vermeldt de omzendbrief uitdrukkelijk dat er voor ‘mineure feiten’ en voor situaties wanneer een verhoor onnodig is aparte richtlijnen kunnen worden gegeven (p. 101-102 en 107 van de omzendbrief).

de minderjarige door een advocaat”. Bijgevolg voorziet de nota dat een verhoor van een minderjarigen verdachte (voor feiten die aanleiding aan een vrijheidsstraf kan geven) zonder de bijstand van een advocaat kan plaatsvinden in drie gevallen: 1) “indien de advocaat niet binnen de termijn van 2 uur (te tellen vanaf het moment dat contact werd opgenomen met de permanentiedienst of de advocaat van de minderjarige) toekomt”; 2) indien de advocaat na een vertrouwelijk overleg aan de politie laat weten “dat hij van mening is, met toestemming van de minderjarige, dat hij hem niet moet bijstaan”; 3) indien na het vertrouwelijke overleg “de advocaat niet laat weten of hij zich al dan niet zal aanmelden”. Verder stelt de nota dat het afnemen van een verklaring door de politie met behulp van een gestandaardiseerd formulier niet kan worden gelijkgesteld met een verhoor³⁴. Het zou dus mogelijk kunnen zijn voor de politie om een schriftelijke verklaring van een minderjarige te krijgen zonder bijstand van een advocaat. Al met al lijkt de logica van de nota te zijn gebaseerd op loutere efficiëntieoverwegingen – bedoeld om onnodige vertraging te vermijden.

Deze wijzigingen stuiten evenwel op verzet van de Orde van Vlaamse Balies waarbij de Orde het standpunt inneemt dat een beperking van het bijstandsrecht voor minderjarigen voor de advocatuur geen optie is gelet op de duidelijke bepalingen van de wet en de kwetsbare positie van de minderjarige verdachte in het strafproces³⁵.

De nota is maar een nieuw voorbeeld van een omzeilingsstrategie van het recht op bijstand van een advocaat. De wetgever heeft duidelijke regels vastgelegd, die door een inferieure bron soepeler worden gemaakt. Niets in de wet doet denken dat de wetgever een nuancering van het verplichte recht van bijstand voor minderjarige verdachten toelaat. De wet verbiedt uitdrukkelijk dat minderjarigen afstand van het recht van bijstand van een advocaat kunnen doen, wat ook de aanwezigheid van de advocaat tijdens het verhoor omvat. Als de wet geen ruimte voor derogatie geeft, is het willekeurig om derogaties in te voeren op basis van een rechtstreekse toepassing van de Europese richtlijn. De richtlijn verplicht lidstaten niet om bepaalde beperkingen in te voeren, ze laat slechts toe dat ze afwijkende regels ‘mogen’ of ‘kunnen’ opstellen (art. 6, lid 6 en lid 8). Men kan ook betwisten dat de nota van het Openbaar Ministerie (en de richtlijn van het College van procureurs-generaal) binnen de Europese uitzonderingsregeling past. De uitzondering waarin artikel 6, lid 6 van de richtlijn voorziet, beperkt zich immers tot situaties “wanneer bijstand door een advocaat niet evenredig is in de omstandigheden van de zaak”. Het feit dat een onderzoek een misdrijf betreft dat met een vrijheidsstraf kan worden gestraft, sluit op zich uit dat de zaak als een mineur feit kan worden beschouwd. Wat de uitzondering in verband met het afleggen van een schriftelijke verklaring met behulp van een formulier betreft – daar is in de richtlijn geen aanknopingspunt voor te vinden. Indien een verhoor niet nodig is, dan is er ook geen nood om een schriftelijk formulier door de minderjarige te laten invullen. De nota bevestigt de bevindingen van de

³⁴ Zie in dit verband Omz. COL. 08/2011, p. 83.

³⁵ Standpunt Orde van Vlaamse Balies, “Minderjarigen verdachten genieten een onvoorwaardelijk recht op toegang tot een advocaat, zonder mogelijkheid van afstand”, 2 augustus 2017. Het standpunt van de Orde van Vlaamse Balies kan worden geraadpleegd op de website: www.advocaat.be/DipladWebsite/media/DipladMediaLibrary/Documenten/Standpunten/2017/2017-08-02-OVB-Minderjarige-verdachten-genieten-een-onvoorwaardelijk-recht-op-toegang-tot-een-advocaat.pdf (laatst geraadpleegd op 23 oktober 2017).

door auteurs verrichte studie dat het wettelijk verplichte karakter van de bijstand niet volstaat om de waarborgen van minderjarige verdachten te beschermen. Een effectieve bescherming van de rechten van de jeugdigen vereist het ontwikkelen van een cultuur van waarborgen door de politie en andere bij het verhoor betrokken personen.

Dat de nodige inspanningen voor de effectieve uitvoering van rechtsbijstand in alle gevallen nodig zijn, kan ook worden afgeleid uit de bevindingen uit het empirisch onderzoek. Immers, waar minderjarigen afstand kunnen doen van het recht op rechtsbijstand, doen zij dit in een aantal gevallen ook terwijl de studie eveneens duidelijk maakt dat de aanwezigheid van een advocaat juist noodzakelijk is om bijvoorbeeld tussen te komen tijdens het verhoor. Een verplicht karakter dient derhalve steeds het uitgangspunt te zijn en mag niet worden uitgehold door derogatiemogelijkheden die te weinig garanties bieden. Hierbij dient het verplicht karakter zich niet te beperken tot de consultatie maar eveneens de bijstand tijdens het verhoor te omvatten.

4. OMVANG VAN DE BIJSTAND: CONSULTATIE EN VERHOORBIJSTAND TIJDENS VERHOOR

Nu (min of meer) duidelijk is vanaf welk moment en in welke gevallen de richtlijn het recht op rechtsbijstand toekent aan de jeugdige verdachte en tot op welke hoogte rechtsbijstand op basis van deze regeling verplicht is, rest de vraag naar de reikwijdte van het recht op rechtsbijstand. Artikel 6, lid 4 van de richtlijn benadrukt in dit verband de driedeligheid van het recht door te specificeren dat rechtsbijstand bestaat uit: 1) vertrouwelijke consultatie 2) bijstand tijdens het verhoor en 3) bijstand bij bepaalde onderzoekshandelingen (zoals confrontaties en reconstructies van plaats en delict) wanneer aanwezigheid van de verdachte wettelijk voorgeschreven is.

Sinds de eerdergenoemde uitspraak in de zaak *Salduz* is het recht op rechtsbijstand in een aantal Europese lidstaten aanzienlijk uitgebreid³⁶. Zo is in Nederland in maart 2017 een wet in werking getreden ter implementatie van de eerdergenoemde richtlijn inzake toegang tot een advocaat (2013/48/EU) waardoor jeugdigen voortaan gedurende het gehele strafproces – vanaf het moment van aanhouding – recht hebben op kosteloze bijstand van een advocaat, ook voorafgaand en tijdens het politieverhoor³⁷. Met deze formele wetgeving zijn de tijdelijke beleidsafspraken die voor 1 maart 2017 op dit punt golden³⁸, vervallen. Zoals het al werd gemerkt, is in België eveneens met de implementatie van de nieuwe *Salduz*-Wet (*Salduz bis*) van 21 november 2016 de eerder ingevoerde rechtsbijstand per 1 januari 2012 uitgebreid. Voor minderjarige verdachten blijven het consultatierecht en het bijstands-

³⁶ EHRM 27 november 2008, nr. 36391/02, *Salduz*.

³⁷ Wet 17 november 2016, houdende implementatie van richtlijn nr. 2013/48/EU van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2013 betreffende het recht op toegang tot een advocaat in strafprocedures en in procedures ter uitvoering van een Europees aanhoudingsbevel en het recht om een derde op de hoogte te laten brengen vanaf de vrijheidsbeneming en om met derden en consulaire autoriteiten te communiceren tijdens de vrijheidsbeneming (*PbL*. 294).

³⁸ De "Aanwijzing Rechtsbijstand" tijdens politieverhoor is met ingang van 1 maart 2017 vervangen door het Besluit Inrichting en Politieverhoor d.d. 26 januari 2017.

recht tijdens het verhoor behouden, ongeacht de vraag of de minderjarige gearresteerd is. Een onderscheid dient wel te worden gemaakt tussen verdachten voor feiten die geen aanleiding tot een vrijheidsstraf kunnen geven (Salduz II-verhoor) en verdachten voor feiten die een vrijheidsstraf riskeren (Salduz III-verhoor). Voor de eerste categorie bestaat er nog geen plicht voor de overheid om een voorafgaand vertrouwelijk overleg te realiseren. Indien de minderjarige de bijstand van een advocaat vraagt, kan de verhoorder zich daar niet tegen verzetten. Hier hangt het recht op bijstand van het initiatief van de verdachte af, omdat de wetgever deze gevallen als ‘mineure feiten’ beschouwt. Voor verdachten van misdrijven die met een vrijheidsstraf worden gestraft, is de overheid daarentegen verplicht om voor rechtsbijstand te zorgen. Wat de organisatie van de rechtsbijstand van de minderjarige verdachten die een vrijheidsstraf riskeren betreft, dient de politie nu via de permanentiedienst eveneens te zorgen voor een advocaat voor de minderjarige die zonder advocaat op het politiebureau arriveert.

De richtlijn is duidelijk over de omvang van de rechtsbijstand in het kader van het verhoor: het betreft zowel een vertrouwelijke consultatie *voorafgaand* aan het verhoor als rechtsbijstand *tijdens* het verhoor. Verdere specificatie van de omvang en invulling van het recht op rechtsbijstand blijft echter achterwege. Een belangrijk punt dat de richtlijn in dit verband onbesproken laat, is of er tijdslimieten zouden moeten worden gesteld aan de consultatie. De studie heeft laten zien dat op dit punt momenteel wezenlijke verschillen bestaan tussen de lidstaten. Waar in sommige landen geen specifieke regels gelden voor wat de duur van de consultatie aangaat, zijn er in andere landen (onder meer België en Nederland) duidelijke tijdslimieten. Zo geldt in Nederland en België – voor overleg met zowel volwassen als jeugdige verdachten – een limiet van 30 minuten voor de consultatie, al geven advocaten in de studie wel aan dat hier door de politie soms flexibel mee wordt omgegaan. Niettemin melden de advocaten uit deze landen ook dat de voor de consultatie beschikbare tijd in veel gevallen onvoldoende is om alle noodzakelijke onderwerpen te adresseren, temeer omdat een consultatie met jeugdigen meer tijdrovend is dan een consultatie met een volwassen cliënt. Advocaten in Engeland die deze tijdsrestrictie niet kennen, bevestigen inderdaad dat een consult met een jeugdige doorgaans langer duurt. Malenpati (2014) stelt eveneens dat alleen al het opbouwen van vertrouwen meer tijd kost bij jeugdigen in vergelijking met volwassenen. Beperkingen inzake de duur van de consultatie, die bovendien verschilt per land, lijkt dan ook niet wenselijk.

Zoals de studie laat zien, varieert de nationale regelgeving niet alleen voor wat de duur maar ook voor wat het moment van de consultatie betreft: van een eenmalige consultatie voorafgaand aan het verhoor tot de combinatie van de voorafgaande consultatie met de mogelijkheid tot diverse consultaties tijdens het verhoor.

Hoewel de richtlijn duidelijk is over de consultatie voorafgaand aan en de rechtsbijstand tijdens het verhoor, blijft ze vaag over de concrete invulling ervan. Zo zijn er geen minimumeisen voorzien voor een kwaliteitsvolle rechtsbijstand. Eén van de hete hangijzers die in dit verband door de advocaten in de studie aangehaald werd, betreft het gebrek aan dossierkennis ten tijde van de consultatie. Hierdoor

zijn de meeste advocaten van mening dat zij geen gedegen advies kunnen verstrekken, waardoor in een aantal gevallen het zwijgrecht wordt ingeroepen. Dit ligt overigens in lijn met de ontwikkeling die ook in Engeland de eerste jaren na de hervorming van het verhoor (waarbij consultatiebijstand en bijstand tijdens het verhoor werden geïntroduceerd) werd vastgesteld: de toename van het aantal verhoren waarbij de verdachte van zijn zwijgrecht gebruikmaakte, leidde tot de implementatie van *pre-interview disclosure* waarbij de politie voorafgaand aan de consultatie informatie over het dossier deelt met de advocaat (Vanderhallen, De Jong, Nelen & Spronken, 2014). Kennis van het dossier is van groot belang voor het bepalen van de strategie en voor het verlenen van kwaliteitsvolle bijstand, zo stellen advocaten ook in deze studie. Een regeling voor *pre-interview disclosure* dringt zich dan ook op. Dossierkennis is bovendien een belangrijk ingrediënt voor het opbouwen van een adequate werkrelatie tussen advocaat en cliënt. Het belang van een goede werkrelatie wordt ook bevestigd in de door auteurs verrichte studie: een van de meest voorkomende woorden in de focusgroep interview met betrekking tot de relatie tussen advocaat en jeugdige is ‘vertrouwen’. Het opbouwen van vertrouwen is volgens advocaten een cruciale factor in het creëren van een succesvolle werkrelatie met de jeugdige cliënt. De studie laat zien dat deze werkrelatie zeker voor verbetering vatbaar is aangezien de minderjarigen aangaven vaak geen vertrouwen te hebben in hun advocaat. Deze bevinding weerspiegelt de uitkomst van eerdere Amerikaanse studies (Grisso, 1981; Lawrence, 1983-1984). Een aantal jeugdigen rapporteerde in de studie een zekere scepsis tegenover – met name toegevoegde – advocaten en hun rol:

“Hij hoeft er niet voor me te zijn. Hij kan samen met mij zwijgen...” (NL)

Bij Nederlandse jeugdigen blijkt het vertrouwen ten aanzien van de gekozen advocaat groter dan ten aanzien van de toegewezen advocaat, hetgeen laat zien dat het opbouwen van een vertrouwensrelatie met een ‘vreemde’ advocaat niet evident is en tijd vergt. Hoewel tijd nu juist beperkt beschikbaar is in procedures waarbij jeugdigen betrokken zijn, blijkt het dus wel een doorslaggevende factor te zijn voor het creëren van een werkrelatie waarbij wederzijds respect en vertrouwen worden gevestigd tussen de jeugdige cliënt en zijn advocaat. Dit geldt overigens zowel voor de consultatie als voor de rechtsbijstand tijdens het verhoor.

Wat de rechtsbijstand tijdens het verhoor betreft, werd eerder al melding gemaakt van het belang van een actieve invulling in functie van een kwaliteitsvolle en effectieve rechtsbijstand. In termen van kwaliteit dient de advocaat waar nodig te interveniëren teneinde een daadwerkelijke waarborg te kunnen bieden voor de rechten van de jeugdige verdachte. Het enkel aanwezig mogen zijn of het niet effectief mogen tussenkomen, kan er immers toe leiden dat een zogenaamde schijnlegitimititeit wordt toegekend aan het verhoor. De in de empirische studie geobserveerde verhoren laten voor wat de interventies door de advocaat tijdens het verhoor betreft een divers beeld zien. De observaties maken in ieder geval duidelijk dat de aanwezigheid van een advocaat geen overbodige luxe is om de rechten van de jeugdige verdachte zoveel mogelijk gerespecteerd te zien. Diverse door de politie toegepaste technieken verlangen een interventie tijdens het verhoor. In dit verband

valt met name op dat de politie de jeugdige verdachte (te) vaak primair als verdachte bejegt en de kwetsbaarheid van de minderjarige hieraan ondergeschikt maakt. Dit uit zich vooreerst in een vooral zakelijke benadering van de minderjarige, waarbij slechts in beperkte mate empathie wordt getoond. Ook op het vlak van het taalgebruik blijkt nood aan een grotere aanpassing aan het niveau van de jeugdige verdachte, al lijkt de politie hier in een aantal gevallen wel een inspanning te leveren. De observaties tonen dat verhoorders hun bewoordingen proberen aan te passen door eenvoudige vragen te stellen of vragen of de jeugdige verdachte een bepaalde term (*i.e.* verkrachting) kan uitleggen. De grootste bekommernis is echter gelegen in het gebruik van drukverhogende verhoortechnieken die ook bij volwassenen worden ingezet en zelfs daar – volgens onderzoek – als problematisch moeten worden beschouwd (Kassin, Drizin, Grisso, Gudjonsson, Leo & Redlich, 2010). Het betreft dan technieken zoals het beschuldigen van de verdachte, de verdachte overtuigen om te bekennen of de waarheid te spreken, maar ook technieken als minimaliseren³⁹ en maximaliseren⁴⁰ passeren de revue.

Ofschoon de studie derhalve een indicatie vormt voor de noodzaak van verplichte rechtsbijstand, legt ze tevens kwetsbaarheden tijdens het verhoor bloot die niet worden opgelost door het louter invoeren van aanwezigheid van een advocaat, zoals deze momenteel invulling krijgt. De studie toont immers dat advocaten, met name in de landen waar rechtsbijstand recent werd ingevoerd, zich voornamelijk passief opstellen. Dit volgt, naar eigen zeggen, uit de beperkingen die wettelijk aan hen worden opgelegd maar – zo blijkt – tevens uit onwetendheid over de interventies die ze kunnen en mogen doen. Engelse advocaten, die een sterke traditie hebben in het verlenen van rechtsbijstand op het politiebureau, zijn in vergelijking met hun Nederlandse en Belgische collega's beduidend actiever op dit punt. Ook in Engeland blijft een actieve opstelling tijdens verhoor echter een aandachtspunt, aangezien het merendeel van de interventies betrekking heeft op juridische aspecten en niet op het gebruik van bepaalde technieken of de dominante aanpak van de politie tijdens het verhoor die – zo valt op in de observaties – ook interventies behoeven.

5. ROLINVULLING EN OPLEIDING VAN DE ADVOCATUUR

Zoals in het voorgaande besproken, is voor kwaliteitsvolle rechtsbijstand aan jeugdige verdachten van belang dat bijstand zo snel mogelijk en in zoveel mogelijk gevallen wordt gerealiseerd. Minstens zo belangrijk is echter dat degenen die invulling dienen te geven aan deze bijstand, in staat zijn om dat op een adequate en effectieve wijze te doen. In dit verband dient nogmaals te worden benadrukt dat kinderen geen kleine volwassenen zijn en dus een eigen aanpak verdienen. Zo wordt ook onderstreept door de richtlijn: in de preambule wordt bevestigd dat personen die beroepsmatig rechtstreeks in contact komen met kinderen, rekening dienen te houden met de leeftijdsgebonden behoeften van kinderen en ervoor moeten zorgen dat

³⁹ Minimaliseren en maximaliseren betreffen technieken die de drempel om te bekennen verlagen en ontkennen afremmen (Kassin & McNall, 1991).

⁴⁰ Maximaliseren verwijst naar technieken om de gevolgen van ontkennen te benadrukken of vergroten (Kassin & McNall, 1991).

de procedure op hen wordt afgestemd⁴¹. Die personen dienen dan ook speciaal te worden opgeleid om met kinderen om te gaan⁴². Deze opleidingseis is nader uitgewerkt in artikel 20 van de richtlijn waarin (onder meer) ten aanzien van advocaten is bepaald dat de lidstaten “passende maatregelen” dienen te treffen om ervoor te zorgen dat advocaten die te maken krijgen met strafzaken waarbij kinderen betrokken zijn, een specifieke opleiding krijgen. Deze voorwaarde is zonder twijfel positief te noemen, omdat training en specialisatie van advocaten (alsook van andere actoren) die optreden in strafprocedures tegen jeugdigen, momenteel allesbehalve vanzelfsprekend zijn. De studie heeft op dit punt laten zien dat rechtsbijstand aan jeugdige verdachten slechts in een beperkt aantal van de bij het onderzoek betrokken landen werd verleend door gespecialiseerde jeugdrechtsadvocaten. En zelfs in die gevallen gelden de specialisatie-eisen vaak alleen in zaken die op basis van toevoeging worden behandeld. Buiten deze gevallen kan vrijwel iedere (ervaren of minder ervaren) advocaat rechtsbijstand verlenen aan jeugdige verdachten⁴³. Dat op dit punt binnen Europa een leemte te vullen is, staat derhalve buiten kijf. Echter, waar de opleiding van advocaten uit zou moeten bestaan, laat de richtlijn in het midden en het is dus aan de nationale lidstaten om hier invulling aan te geven⁴⁴. Dat lijkt op het eerste gezicht wellicht eenvoudiger dan het in werkelijkheid is. Het mag duidelijk zijn dat het verlenen van rechtsbijstand aan jeugdige verdachten complex is en bijzondere eisen stelt aan de advocaat – niet alleen wat kennis (zoals kennis van het jeugd(straf)recht, de verschillende afdoeningsmodaliteiten en kinder- dan wel ontwikkelingspsychologie) betreft maar vooral ook inzake vaardigheden (zoals omgaan en communiceren met jeugdigen). Daar komt bij dat de bijzondere eigenschappen van het jeugd(straf)proces de rol van de advocaat verder kunnen compliceren. Om te beginnen zal de advocaat soms rekening moeten houden met het belang van “een juiste afhandeling van de zaak” waarbij de belangen van het kind moeten worden afgewogen tegen de belangen van een adequate en effectieve reactie op geconstateerd strafbaar gedrag. Met andere woorden: de advocaat zal de individuele belangen van zijn jeugdige cliënt telkens moeten afwegen tegen de meer algemene belangen en doelstellingen van het jeugd(straf)proces. Bovendien geldt dat de advocaat in het jeugd(straf)proces niet alleen te maken krijgt met de jeugdige cliënt maar ook met verschillende andere actoren zoals de vertrouwenspersoon/*appropriate adult*, de

⁴¹ Dat alle personen en instanties die in het kader van een strafproces met de jeugdige in aanraking komen, voldoende rekening moeten (kunnen) houden met de bijzondere behoeften van jeugdigen is reeds benadrukt in verschillende Europese en internationale regelingen. Zie bv. General Comment on Children's rights in juvenile justice CRC/C/GC/10, paragraph 13 (2007), waarin wordt voorgeschreven dat “*All professionals involved in the administration of juvenile justice be knowledgeable about child development, the dynamic and continuing growth of children, what is appropriate to their well-being, and the pervasive forms of violence against children*” en de Guidelines on Childfriendly Justice, paragraph 14 “*All professionals working with and for children should receive necessary interdisciplinary training on the rights and needs of children of different age groups, as well as on proceedings that are adapted to them.*” en paragraph 15 “*Professionals having direct contact with children should also be trained in communicating with them at all ages and stages of development, as well as with children in situations of particular vulnerability*”.

⁴² Recital 54.

⁴³ Overigens bestaan in zowel België als Nederland wel speciale beroepsorganisaties voor jeugdrechtsadvocaten (hetgeen zeker ook niet in iedere EU-lidstaat het geval is). In Nederland is er de Vereniging van Nederlandse Jeugdrechtsadvocaten, zie <https://vnja.nl/>. In België is er de Unie Jeugdadvocaten, zie www.jeugdadvocaat.be.

⁴⁴ Opvallend is dat de opleidingseis in art. 20, lid 1 nader wordt gespecificeerd in het kader van de opleiding van rechtshandavingsinstanties en het personeel van detentiecentra (deze opleiding dient volgens de richtlijn immers betrekking te hebben op de rechten van kinderen, geschikte verhoortechnieken, kinderspsychologie en taalgebruik dat is aangepast aan het kind) maar dat een dergelijke nadere invulling in het kader van de opleiding van advocaten (art. 20, lid 3 richtlijn) niet wordt gegeven. Echter, aangenomen mag worden dat de in art. 20, lid 1 genoemde thema's evenzeer relevant zijn voor de opleiding van advocaten.

intermediary (zoals in Engeland) en organisaties als de kinderbescherming. De studie heeft laten zien dat de verhouding van de advocaat tot deze andere actoren niet altijd even helder en soms zelfs complex te noemen is: hoewel de rollen van bijvoorbeeld de advocaat en de vertrouwenspersoon in theorie duidelijk onderscheiden worden, laat de praktijk een minder eenduidig beeld zien en blijkt de taakinvulling van de advocaat ook samen te hangen met de verhouding tot deze andere actoren.

Wat de rolinvulling van de advocaat betreft, komt uit de studie naar voren dat er een zekere ambigüiteit bestaat tussen advocaten. De diversiteit van rollen wordt gereflecteerd door het contrast tussen een zuiver ‘juridisch verdedigende’ rol en een meer ‘sociale’ rol waarvan een educatieve functie en psychologische ondersteuning deel uitmaken. De eerste groep bejegt jeugdigen min of meer op dezelfde manier als zij doen met volwassenen, met uitzondering van een kleine aanpassing van de toon van de communicatie. In de tweede benadering nemen de advocaten een bredere rol in zoals ook gezien in een eerdere studie waarin jeugdadvocaten worden beschouwd als zowel ‘*caregivers*’ als ‘*agents*’ (Margulis, 1996). Deze dualiteit in rollen komt terug in de aard van de relatie tussen advocaten en jeugdigen en in de keuze van de strategie die gevolgd zal worden. De studie toont bovendien dat de rol die advocaten aannemen, samenhangt met het *legal counseling model* dat zij hanteren. In de literatuur worden *grosso modo* drie hoofdmodellen van *legal counseling* onderscheiden: het advocaatgerichte model, het cliëntgerichte model en het samenwerkingsmodel. De aard van het model waarvoor de advocaat kiest, bepaalt de verdeling van de beslissingsbevoegdheid tussen de cliënt en diens advocaat (Cochran, DiPippa & Peters, 2011; Herman & Cary, 2009). In de Belgische literatuur wordt een dergelijk onderscheid gemaakt tussen ‘*avocat défenseur*’, ‘*guardian ad litem*’ en ‘*amicus curiae*’ (Vandorpe, 2004; Asselman en Put, 2016, 318). De eerste figuur beschermt de minderjarige op een zuiver technisch vlak, door over zijn rechten te waken. De tweede (*guardian ad litem*) neemt een bredere invalshoek en zorg meer in het algemeen voor het welzijn van het kind. De laatste speelt vooral als medewerker van de jeugdrechter. Uit de empirische studie blijkt dat advocaten die zichzelf eerder een zuiver juridisch verdedigende rol toeschrijven, ook meer neigen naar een cliëntgericht model dat de beslissingsbevoegdheid meer aan de cliënt toekent. Opvallend is dat een dergelijke keuze ook vaker gehanteerd wordt ten aanzien van minderjarige recidivisten. Advocaten die hun rol uitbreiden met een sociale functie, geven dan eerder de voorkeur aan het advocaatgerichte model waarbij de beslissing inzake de strategie eerder door de advocaat genomen wordt. De studie toont aldus dat de rolinvulling tussen advocaten verschilt maar ook dat deze kan variëren al naargelang de cliënt een *first offender* dan wel een *repeat player* is. Een aantal advocaten geeft hierbij aan dat de sociale functie van de rechtsbijstandsverlener specifiek samenhangt met de minderjarigheid van de cliënt. In België is bijvoorbeeld geen vertrouwenspersoon aanwezig en acht het merendeel van de advocaten het van belang dat zij deze vertrouwensfunctie op zich nemen:

“Je fungeert ook als een soort van sociaal werker en je moet jouw jongere een beetje opvoeden” (BE)

De vraag blijft natuurlijk hoe lidstaten invulling dienen te geven aan de opleiding van jeugdrechtsadvocaten. De richtlijn geeft wel enige richting aan hoe advocaten (en

andere actoren) met jeugdige verdachten dienen om te gaan: in artikel 13, lid 2 is bepaald dat lidstaten passende maatregelen dienen te nemen “om ervoor te zorgen dat kinderen altijd worden behandeld op een wijze die hun waardigheid beschermt en die past bij hun leeftijd, rijpheid en begripsvermogen, en dat rekening houdt hun bijzondere behoeften, waaronder communicatieproblemen die zij mogelijk anderszins ondervinden”.⁴⁵ Maar wat betekent dit nu allemaal voor wat de advocaat die bijstand wenst te verlenen aan een jeugdige verdachte moet weten en kunnen? Een advocaat moet in ieder geval in staat zijn effectief met zijn jeugdige cliënt te communiceren alsook te kunnen inschatten wat de bijzondere behoeften van de jeugdige zijn en hoe de procedure aan deze behoeften kan worden aangepast om effectieve participatie mogelijk te maken.⁴⁶ De vraag is uiteraard over welke kennis en vaardigheden een advocaat moet beschikken om dit allemaal te kunnen bepalen. In dit verband is het opvallend dat de richtlijn jeugdige cliënten als een min of meer homogene groep lijkt te benaderen, terwijl de realiteit toch echt anders is. Verschillende factoren zijn van invloed op de mogelijkheden van een jeugdige om effectief te kunnen participeren in een strafrechtelijke procedure: leeftijd is er daar slechts één van. Minstens zo relevant – en slechts ten dele leeftijdsgebonden – zijn andere factoren zoals het probleemoplossend vermogen, het vermogen om risico’s in te schatten, het begrip van korte- en langetermijnconsequenties, het vermogen om te gaan met druk en de aandacht van de jeugdige. In dit verband is een kind van 12 ongetwijfeld anders dan een kind van 16 maar zijn ook geen twee 16-jarigen gelijk: elk kind is anders en verdient een frisse blik en individuele benadering die recht doet aan zijn persoonlijke situatie. De opleiding van advocaten zou hieraan tegemoet moeten komen.

6. TER AFSLUITING: DE RECHTSBIJSTAND BIJ HET VERHOOR OP PUNT GESTELD

Het recht op bijstand van een advocaat is een van de voornaamste procedurele waarborgen voor verdachten. Dat geldt in het bijzonder voor minderjarigen die doorgaans niet (of minder goed) in staat zullen zijn zichzelf te verdedigen. De studie heeft laten zien dat het bieden van effectieve rechtsbescherming tijdens verhoor in de bij het onderzoek betrokken lidstaten allesbehalve een vanzelfsprekendheid is: verhoren worden in veel gevallen in afwezigheid van een advocaat afgenomen en waar advocaten wel aanwezig zijn, kan de effectiviteit van hun aanwezigheid vaak worden betwist. In dit verband is de richtlijn zeker een belangrijke stap in de goede richting te noemen: hoewel op bepaalde aspecten van de regeling kritiek kan worden uitgeoefend, creëert ze wel degelijk mogelijkheden om de bestaande leemtes op te vullen. Hierbij is positief te noemen dat met de richtlijn het zo snel mogelijk realiseren van het recht op rechtsbijstand is geconcretiseerd, het verplichte karakter van de bijstand is benadrukt (weliswaar met de nodige ruime uitzonderingsmogelijkheden)

⁴⁵ Zie ook recital 55.

⁴⁶ In dit verband is het project “*Improving juvenile justice systems in europe: training for professionals (just/2013/frc/ag)*” het vermelden waard. Dit project, opgezet door International Juvenile Justice Observatory (IJJO), heeft als doel informatie, kennis en training te geven aan nationale autoriteiten en professionals werkzaam in het jeugdstrafrecht, om zo te komen tot een betere implementatie van internationale standaarden betreffende kinderen die in aanraking komen met het jeugdstrafrecht. Output is onder meer een *manual* (“*Can anyone hear me?*”) en een trainingspakket bedoeld om kennis en vaardigheden inzake het omgaan met kinderen in strafrechtelijke procedures te verbeteren. In de *manual* worden verschillende onderwerpen besproken zoals verschillende kinderrechten, verhoortechnieken, communicatie, kinderpsychologie en pedagogische vaardigheden. Het trainingspakket bestaat uit een toolkit (handleiding) voor trainers en videomateriaal. Zie www.oijj.org/en/improvingjjs-manual.

en geëxpliciteerd is wat rechtsbijstand aan jeugdige verdachten dient te omvatten. Met de formulering van deze tamelijk algemene juridische kaders zijn we er natuurlijk nog niet: voor een daadwerkelijke verandering en verbetering van de praktijk is met name het laatste in deze bijdrage besproken aspect van belang: de noodzakelijke opleiding van jeugdrechtsadvocaten en andere bij het verhoor betrokken actoren. Zoals in deze bijdrage besproken, is het verlenen van kwaliteitsvolle rechtsbijstand van veel complexe factoren afhankelijk. Het vereist dat goed wordt nagedacht over de noodzakelijke praktische randvoorwaarden (zoals financiering, beschikbaarheid van advocaten en tijd die beschikbaarheid is voor consultatie) en wat adequate bijstand tijdens de verhoorfase impliceert (in termen van rolinvulling, interventies *et cetera*). Op deze meer concrete punten biedt de richtlijn nauwelijks aanknopingspunten. Dat is gelet op het karakter en het toepassingsbereik van de regeling tot op zekere hoogte begrijpelijk maar versterkt wel de eigen verantwoordelijkheid van de lidstaten om bij implementatie van de richtlijn verder te kijken dan de minimale wettelijke kaders.

Een Europese regeling die ruimte laat voor interpretatie heeft ook voordelen. Een heel strikte regeling kan immers ook bepaalde ongewenste neveneffecten hebben. Wanneer bijvoorbeeld een minderjarige 's nachts wordt gearresteerd, zou onmiddellijke rechtsbijstand vereisen dat de advocaat binnen de twee uur op het politiekantoor verschijnt voor de consultatie en aansluitend de rechtsbijstand tijdens het verhoor. De vraag is hier evenwel ook in hoeverre het aangewezen is om een minderjarige, gelet op zijn kwetsbaarheid, tijdens de nachtelijke uren te verhoren. In dergelijke situaties is het van belang een goede balans te vinden tussen de onmiddellijkheid versus de duur van de arrestatie. Hierbij dient tevens aandacht te zijn voor een geïntegreerde benadering: verschillende aspecten moeten collectief bekeken worden. De geprefereerde verplichte rechtsbijstand moet toelaten om een advocaat beschikbaar te vinden. Wanneer overgegaan wordt tot een nachtelijk verhoor mag dit dan ook niet plaatsvinden zonder advocaat omwille van het niet beschikbaar zijn van advocaten. Kortom, een eerste aandachtspunt betreft de afweging tussen het verplicht karakter en het aanvangsmoment van de rechtsbijstand in functie van kwaliteitsvolle rechtsbijstand, waarbij meteen het belang van een geïntegreerde benadering duidelijk wordt. Een tweede aandachtspunt betreft de omvang van de rechtsbijstand. Om te kunnen spreken van effectieve rechtsbijstand dient zowel te worden voorzien in een consultatie voorafgaand aan het verhoor als rechtsbijstand tijdens het verhoor. Om van een volwaardig consult te kunnen spreken, is het van belang dat advocaten bij minderjarigen over voldoende tijd beschikken en zij tijdens het verhoor een actieve rol kunnen opnemen. Ook hier is een geïntegreerde benadering aangewezen, aangezien de studie toont dat de loutere toekenning van deze rol een onvoldoende garantie biedt voor een kwaliteitsvolle rechtsbijstand en in het waarborgen van de rechten van de minderjarige. Hiervoor belanden we bij het derde aandachtspunt dat de implementatie van de rechtsbijstand gepaard dient te gaan met een adequate opleiding voor het verlenen van bijstand aan jeugdige verdachten waarin de rolinvulling aan bod komt en deze gepositioneerd wordt ten opzichte van de andere actoren die bijstand aan de minderjarige verdachte verlenen.

BIBLIOGRAFIE

- ASSELMAN, H. en PUT, J. Een ongenode gast: de jeugdadvocaat in de buitengerechtelijke jeugdhulp. *TJK* 2016/4, 305-321.
- COCHRAN, R.F., DIPIPPA, J.M.A. en PETERS, M.M. (2011). *The counselor-at-law: a collaborative approach to client interviewing and counseling*. LexisNexis.
- FELD, B. (2012). *Kids, Cops and Confessions: Inside the Interrogation*. New York: University Press.
- FELD, B. (2013). Real interrogation: what actually happens when cops question kids. *Law and Society Review*, 47, 1-36.
- GRISSE, T. (1981). *Juveniles' waiver of rights: legal and psychological competence*. New York: Plenum.
- HERMAN, J.N. en CARY, J.M. (2009). *Legal Counseling, Negotiating, and Mediating: A Practical Approach*. LexisNexis.
- KASSIN, S., M. DRIZIN, S.A., GRISSE, T., GUDJONSSON, G., LEO, R.A. en REDLICH, A. (2010). Police-Induced Confessions: Risk Factors and Recommendations. *Law and Human Behavior*, 34, 3-38.
- KASSIN, S. en MCNALL, K. (1991). Police interrogations and confessions: communicating promises and threats by pragmatic implication. *Law and Human Behavior*, 15, 233-251.
- LAWRENCE, R.A. (1983-1984). The role of legal counsel in juveniles' understanding of their rights. *Juvenile & Family Court Journal*, 34, 49-58.
- MALENPATI, S. (2014). Ethics, Advocacy and the child client. *Cardozo Public Law Policy and Ethics Journal*, 12, 633-668.
- MARGULIS, P. (1996). Lawyer as caregiver: child, client's competence and context. *Fordham Law Review*, 64, 1473-1504.
- PANZAVOLTA M., DE VOCHT, D., VANDERHALLEN, M. en VAN OOSTERHOUT, M. (2014). Procedural Safeguards for Juvenile Suspects in Interrogations: a Look at the Commission Proposal in light of an EU Comparative Study. *New Journal of European Criminal Law*, 4, 480-506.
- PANZAVOLTA, M., DE VOCHT, D., VAN OOSTERHOUT, M. en VANDERHALLEN, M. (2015). *Interrogating Young Suspects: Procedural Safeguards from a Legal Perspective*. Maastricht Centre for Human Rights, Cambridge (enz.): Intersentia.
- PEARSE, J., GUDJONSSON, I., CLARE, I. en RUTTER, S., (1989). Police Interviewing and Psychological Vulnerabilities: Predicting the Likelihood of a Confession. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 8, 1-21.
- VANDERHALLEN, M., VAN OOSTERHOUT, M., PANZAVOLTA, M. en DE VOCHT, D. (2016). *Interrogating Young Suspects: Procedural Safeguards from an Empirical Perspective*. Maastricht Centre for Human Rights, Cambridge (enz.): Intersentia.
- VANDERHALLEN, M. DE JONG, A., NELLEN, H. en SPRONKEN, T. (2014). *Toga's in de verhoorkamer. De invloed van rechtsbijstand op het politieverhoor*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- VANDORPE, J. De rol van de jeugdadvocaat: een pedagogische benadering, *TJK* 2004/3, 156-160.
- VILJOEN, J.L. en ROESCH, R. (2005). Competence to waive interrogation rights and adjudicative competence in adolescent defendants: cognitive development, attorney contact, and psychological symptoms. *Law and Human Behaviour*, 29, 723-742.